

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN PANİSLAMİZM VE DENGE POLİTİKASI ¹

Zafer ŞEN ²

II. Abdülhamid tahta çıktığında kendini ateş çemberinin içinde buldu. Ruslar Kırım ve Kafkasya'yı , Fransızlar Cezayir'i almıştı. Osmanlı Devleti ,1877-1878 Rus Savaşı'nda uğradığı yenilgi ile birçok ülkeyi kaybetti. Bu şartlar altında II. Abdülhamid dış politikasını, denge prensibine oturtmuş, Ortadoğu'ya uzanan demiryolu projesi hazırlayarak bölgenin elden çıkmaması için politika geliştirmiştir.

II. Abdülhamid'in dış politikası prensip itibariyle basit uygulama yönünden oldukça zordu. Padişahın dış politikada temel amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun barış içinde yaşamasını sağlamaktan ibaretti. Fakat devletlerarası rekabetin ülke üzerinde yoğunlaştığı bir devirde bu siyaseti izlemek oldukça güçtü. Avrupa devletlerinin bu bölgede birbirleriyle çelişen çıkar ve ihtiraslarının olduğunu gözlemleyen II. Abdülhamid, siyasi iktidarı boyunca bu gerçeği batı ile ilişkilerinde büyük bir beceriyle diplomasisinin önemli bir aracı olarak kullanacaktı. ³

Panislamizm (İttihad-ı İslâm)

II. Abdülhamid'in Panislamist politikasına değinmeden önce, İslamcılık akımının ne olduğunu ve bu akıma neden ihtiyaç duyulduğunu açıklamakta fayda olacaktır. İslamlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda gördükleri gerileme durumlarının hepsini, İslamlaşmanın, Müslümanlığa aykırı gidişin ve İslamcı zihniyeti anlayamamanın eseri saymışlardır ve onu kurtaracak çare kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti , manen ve maddeten kalkınmak , medenileşmek ve eski azamet yüceliğine sahip olmak arzusunda ise gerçek surette İslamiyete dönmelidir. Öyleyse İslamlaşmak ne demektir ? Prens Mehmet Sait Halim'e göre “ *İslamın din ve dünyayı, maddiyat ve maneviyatı kapsayan sosyal bir din olduğu kabul edildikçe itikat, ahlak, içtimaiyat ve siyaset sistemini daima zaman ve muhitin ihtiyacına en muvafık surette tefsir ve bunlara uymaktır.*” Böylelikle fert de, millet de, devlet te tezata

¹ Bu makale 01.12.2010 tarihinde yazılmıştır.

² Araştırmacı, Tarihçi, Yazar, www.zafersen.com, zafer@zafersen.com

³ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Cilt 12, Çağ yayınları, İstanbul, 1992, s.217

kapılmayacak netice itibariyle bocalamayacak, doğu, batı ,Fransız ve İngiliz hayranlıkları içinde bu aşağılık duygusuna düşmeyeceklerdir. İşte Osmanlı İmparatorluğu için ilerleme ve kurtuluş yolu budur.⁴

Panislamizm ise Batı müdahalelerine karşı koymak için İslam'ın birleştirici gücü yeniden canlandırmak üzere 19. yüzyılın sonu ve 20.yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir harekettir. İdeolojik olarak İslam uygarlığının temel değerlerine ve geleneklerine geri dönüş olarak adlandırılabilir. Politik olarak da Sultan'ın iç işlerinde pek çok dış müdahaleye maruz kaldığı bir sırada , Avrupa saldırılarına karşı halifeliğin güç ve pozisyonunu artırmak üzere planlanmıştır.⁵

Sultan II. Abdülhamid , parçalanmakta olan ve bütün Avrupa'nın göz diktiği Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun tek ümidini, Müslümanların birleşmesinde gördüğü için kendine özgü, dini-siyasi faaliyet göstermiştir. Onun bu yeni siyasetinden maksadı, Anadolu dışındaki bütün Müslümanları kendisine bağlamak olduğundan, onların dünya emperyalizmine karşı birleşmelerini istiyordu. Bunu yaparken de üzerinde taşıdığı Hilafet sıfatından yararlanıyordu ki , onun Panislamist siyaseti budur.⁶

Politikada Pan-İslamizm ilk kez Rusya'ya karşı yürütülen Osmanlı politikasında, Küçük Kaynarca Antlaşmasında (1774) Osmanlı Sultanı'nın kendi bölgeleri dışındaki , özellikle Kırım'daki Müslümanlar için dini yargı hakkını talep etmesiyle keşfedilmiştir.⁷ Kırım gibi 16.yüzyıldan beri devletin dış ilişkilerinde önemli roller oynayan bir beldenin elden çıkma süreci söz konusu olduğunda, yöneticiler bu ülke ile ilişkilerin devam ettirilmesi gerekliliğiyle rakiplerinin kendilerine karşı sık sık kullandıkları bir politika unsurunu devreye sokma becerisini gösterdiler. Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki gayrimüslim unsurları devletin içişlerine karışmak için mezheplerine göre istismar eden Avrupalı güçlere karşı Osmanlı padişahının Müslümanların halifesi olmak sıfatıyla Kırım'da yaşayan Müslümanların da dini reisi olduğunu, dolayısıyla

⁴ Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.14

⁵ Hee Soo Lee, "**II.Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti**" (Çev:Pelin Fidanoğlu), Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.363

⁶ İhsan Süreyya Sırma, **II.Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, Beyan yayınları, İstanbul, 1994, s.60

⁷ Hee Soo Lee, **a.g.m.**, s.363

Müslümanların dini hayatlarının düzenlenmesi işinin doğrudan İstanbul'dan Halifenin onayı ile yapılması anlaşmaya dahil edilmişti.⁸

II. Abdülhamid dönemi hilafetini değerlendirirken ; Osmanlı Devleti güçlü olduğu dönemlerde hilafete önem vermemiş, zayıf düştüğü dönemde de sahip çıkmıştır. Bu bir manada doğru olmakla birlikte 19.yüzyılda , hilafetin gücünün Avrupa Devletleri tarafından anlaşıldığı da bir gerçektir. Zira, batının sömürgeci devletleri egemen oldukları İslam toprakları üzerinde İslâmın temel dayanaklarının neler olup olmadığını da kavramışlar ve buna karşı da politikalar geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri bu politikaları ,misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra, Müslüman ajanlar yetiştirmek, Müslümanlara iyi görünmek veya çok sert tedbirler almak suretiyle uygulamışlardır.⁹

1856 yılı, Avrupa-Türk İlişkileri için olduğu kadar Ortadoğu tarihinde de bir dönüm noktasıydı. Bu tarihten başlayarak Osmanlı hükümeti ilk kez Avrupa ile bir ittifakı kabul etmişti. Bunun ardından , giderek artan şekilde Avrupa'nın siyasal ,ekonomik, kültürel etki ve vesayeti altına girecekti. Zaman geçtikçe Osmanlı Devleti, kendini ikinci sınıf bir siyasal güç kategorisine indirgedi. Böylece uyrukları ve Müslüman milletler arasında devletin güç ve prestijini korumak için gerekli olan moral güçten kendini yoksun kıldı. Dahası, Paris Anlaşması ve ardından gelen Islahat Fermanı ,dinlerin eşitliğine ilişkin maddelerine rağmen gayrimüslimlere önemli ekonomik özgürlükler tanımaktaydı. Avrupalılara tanınan kapitülasyonlarla desteklenen bu özgürlükler gayrimüslimler arasında ticari bir orta sınıfın gelişimini hızlandırdı ve milliyetçilik meşalesini taşıyan bir aydınlar grubunun yükselişini kolaylaştırdı.

19.yüzyılda bütün faaliyet alanlarında meydana gelen değişimler ve Fransa'nın özellikle de İngiltere'nin , Osmanlı'nın güç kaybı nedeniyle ortaya çıkmış olan boşluğu doldurma girişimleri, öngörülemeyen bir dizi siyasal ve kültürel etki yarattı. İngiltere 1882'de Mısır'ı, 1830'dan beri zaten Cezayir'de bulunan Fransa 1881'de Tunus'u işgal etti. Böylece II.Abdülhamid döneminde ortaya çıkan Panislamcılık , her şeyin ötesinde hem Rusya hem de Batı'nın siyasal, kültürel ve askeri baskısına karşı bir öz savunma

⁸ Cezmi Eraslan ,” II.Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti”, Türkler, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.373

⁹ Gökhan Çetinsaya, “İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II.Abdülhamid'in Panislamizm Politikası Üzerine Bir Deneme”, Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.786

hareketi olarak belirledi. İslamcılık, Müslüman halklar üzerinde dinsel ve kültürel açıdan birleştirici bir etkide bulunurken aynı zamanda yükselen milliyetçilik bu hakları siyasal olarak bölüyordu.¹⁰

Sultan Abdülhamid'e göre , bütün Avrupa'nın parçalanmak için gözünü diktiği Osmanlı Devleti'ni ve topraklarının çoğu batılılar tarafından işgal edilip sömürgeleştirilen İslam dünyasını kurtaracak yegâne ümit, tüm Müslümanların batı emperyalizmine karşı Hilâfet ve İslam Birliği etrafında birleşip örgütlenmesindeydi.¹¹ Zaten Yavuz Sultan Selim'den sonra İslam Birliği'ne ikinci kez önem ve ağırlık veren , devletin en mühim politikalarından biri haline getiren ve bunu sağlama yolunda da Halifelik müessesine milletler arası arenada eski güç ve itibarını yeniden kazandırarak ; onu Osmanlı tarihinde ilk defa bu denli etkin ve aktif bir biçimde kullanan ,dış politikasının en sağlam ayağı haline getiren padişah Sultan II.Abdülhamid olmuştur.

II. Abdülhamid, başta Mısır ve Hindistan olmak üzere halkı Müslüman olan ülkeleri sömürgeleştiren İngiltere'yi ,Halifeliğin maddi ve manevi nüfuzunu kullanarak Müslümanları isyana teşvik edebileceğini söyleyerek hizaya sokmaya çalışmıştır. Abdülhamid , Hind sömürgesinin korunmasında son derece hassas olan İngiltere'yi uzak doğu'da meşgul edip Osmanlıyla uğraşmaktan alıkoyacağını; hem Ermenilerin hamiliğini yapmaktan, hem de Mısır'ı işgalden onları vazgeçirebileceğini tasarlamaktaydı.¹² Bu gayeyle, Batılıların sömürgesi altında bulunan Müslüman topluluklarla ilişki kurmuş ve manen de olsa onları İstanbul'a ve kendisine bağlamaya muvaffak olmuştur.

Arabistan'ın merkezi bölgesi Yemen'de Osmanlı yönetimi ancak kabile şeyhleri ve ileri gelenleri çeşitli hediyelerle veya son zamanlarda Halifenin huzuruna çıkma şerefi ile taltif edilip bağlılıklarını artırmaya çalışıyordu.(Eraslan'a göre daha etkili bir Arabistan politikasına kaynaklarda rastlanılamamıştır.¹³) İngiltere ise özel yetmişmiş misyonerleri ve politikacıları ile Halifeliğin yani İslam aleminin dini reisliğinin Mekke Şerifine ait olduğunu, hakkını alabilmesi yolunda siyasi, askeri ve mali destek verebileceğini propaganda ediyordu. Osmanlı Devleti Yemen'de asi Emirlerle

¹⁰ Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.**, s.787

¹¹ Cezmi Eraslan, **a.g.m.**, s.197

¹² İhsan Süreyya Sırma, **Belgelerle II.Abdülhamid Dönemi**, Beyan yayınları, İstanbul, 1998, s.11

¹³ Cezmi Eraslan, **a.g.m.**, s.376

uğraşırken ,İngiltere nüfuzunu iç bölgelere kadar yayabiliyordu. Bu sahada Hristiyan batının sömürgeci devletlerini en çok endişelendiren Panislamizmin en görkemli eseri olarak nitelendirilen neticelendirilen Hamidiye-Hicaz demiryolu projesi zikre değer, neredeyse tek müşahhas örnektir.¹⁴

Ünlü İngiliz tarihçi Arnold Joseph Toynbee, Panislamizmin , İslam alemini uyandırmadaki muazzam tesirine ve Batı emperyalizminin sömürgelerdeki hakimiyetini sona erdirmede ne büyük bir tehdit unsuru olduğuna şöyle işaret etmişti: “Panislamizm uykudadır. Fakat bizim bu uyuyanın her zaman uyanabileceğini hesaplamamız lazım. Şayet bir gün bu güç, Batı egemenliğine karşı çıkıp Batı düşmanlığını parola edinerek harekete geçecek olursa; İslam’ın vurucu esprisi üzerinde öyle bir psikolojik tesir yapacaktır ki , Ashab-ı Kehf gibi uzun bir müddet uyumuş olsalar bile , bir kahraman çağını başlatarak uyanacaklardır.”

Abdülhamid’in güttüğü İslam Birliği politikası temel aldığı devleti kurtarmakta başarılı olamamışsa da devletin ömrünü uzatma konusunda başarılı olduğu söylenebilir. Dönemin ideolojik akımı olan milliyetçiliğin Araplarda yavaş ilerlemesinde bu politikanın payı vardır.¹⁵

Denge Politikası

II.Abdülhamid, amcası Abdülaziz’in ani ölümü, V.Murad’ın üç ay gibi kısa bir süre tahtta kaldıktan sonra indirilmesi gibi sebeplerle çok genç yaşta, ayrıca beklenmedik bir sırada Osmanlı tahtına çıkmıştır. Bütün bunlara bir de ülkenin içinde bulunduğu kargaşa ve mali sıkıntıları, dünya politikasındaki karışıklıkları, ordu ve donanmadaki yetersizliklere rağmen Osmanlı-Rus savaşını ilave edersek bu şartlar altında başarısızlıkla itham etmek doğru gözükmemektedir.

Ayrıca XVII. Yüzyıldan itibaren sömürgecilik hareketlerinin hızlanması, paylaşma ve menfaat kaygılarının artması dengelerin sürekli bozulmasına sebep olmuş, bu durum ise sadece Osmanlı Devleti’nin değil tüm dünya ülkelerinin denge politikasını izlemelerini gerektirmiştir. Kaldı ki güçlü devletlerin bile menfaatlerini daha kolay daha

¹⁴ Cezmi Eraslan, **a.g.m.**, s.377

¹⁵ Jacop M. Landau ,”**İslam Birliğinin Sağlanmasına Yönelik Çabalar**” (çev: Pelin Fidanoğlu), Türkler, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,2002, s.135

az güç sarfederek elde edebilmek için uyguladıkları bu politika , zayıf bir devlet içinse bir zorunluluktur.

Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na göre denge politikasının esası şudur:” XIX.yüzyıla gelindiğinde bir yandan Avrupa'daki kuvvet dengesinin şartları ve unsurları büyük değişme geçirmiş, bir yandan da Osmanlı Devleti'nin kendisi zayıflamıştır. İşte bu durum karşısında Osmanlı Devleti dışarıdan kendisine yönelik tehdit ve tehlikelere karşı yanına bir büyük devlet almak suretiyle bir denge meydana getirerek varlığını korumaya, dağılma ve yıkılmasını önlemeye çalışmıştır.”¹⁶

Tahsin Paşa ise hatıratından denge politikasının esasını “Sultan Hamid'in siyaset-i hariciyede siyaseti şu idi: Rusya'yı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya'ya istinat etmek, Avusturya'nın gözünün Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek, Balkanları birbirine kıskırtıp Bulgarlar, Sırp lar ve Yunanlılar arasında nifak ve ihtilaf yaratmak” şeklinde belirtmiştir.¹⁷

Anlaşılabacağı üzere II. Abdülhamid'in denge politikasının devletin geleceği açısından çok önemli sonuçları olmuştur. Bu arada denge politikasının çok iyi diplomasi bilmek ve uygulamakla mümkün olacağını da söylemek gerekir. Hükümdarlığında da Sultan Hamid bunu başarabilmiştir.

¹⁶ Prof. Dr.Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Alkım yayınevi, İstanbul, 2004, s.43

¹⁷ Tahsin Paşa, **Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları**,Sultan Abdülhamid, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1999, s.85